

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-01-25

UDK 327:94(450:497.1)"1954/1974"

PRIPRAVE NA OSIMSKA POGAJANJA

Viljenka ŠKORJANEC

Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4
e-mail: viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek ima namen osvetliti prelomnice v jugoslovansko-italijanskih odnosih po letu 1954 do julija 1974, ko je s končnim sprejetjem italijanske pobude za pogajanja jugoslovanska stran presegla dvom v resnost italijanskih namer in sprejela njihovo popravljeno pooblastilo. Končane priprave so namreč omogočile začetek pogajanj za kasnejši Osimski sporazum.

Ključne besede: jugoslovansko-italijanski odnosi, priprave, pogajanja, diplomacija, drugi kanal

PREPARATIVI PER I TRATTATI DI OSIMO

SINTESI

L'articolo si propone di analizzare i principali spartiacque nei rapporti tra Jugoslavia e Italia dal 1954 fino al luglio del 1974, quando la parte jugoslava, accettando definitivamente l'iniziativa italiana per lo svolgimento delle trattative, si convinse della serietà degli intenti dell'Italia, e accolse la sua delega modificata. La fine dei preparativi consentì, infatti, l'inizio dei negoziati per il seguente Trattato di Osimo.

Parole chiave: relazioni tra Jugoslavia e Italia, preparativi, negoziati, diplomazia, canale parallelo

UVOD

Po Londonskem memorandumu o soglasju (LMOS) iz leta 1954 so uradni italijanski predstavniki zagotavljali, da italijanska vlada *de facto* sicer priznava meddržavno mejo po LMOS, da pa je potrebno *de iure* najti drug pravni naziv. Hkrati so širili mit o ohranitvi lastne suverenosti v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) in uspeli, da je italijansko javno mnenje lažje sprejelo LMOS. Hkrati pa se je rimska vlada zavarovala z vsemi političnimi in diplomatskimi previdnostmi in sklenila, da ne bo predložila memoranduma v ratifikacijo parlamentu. S tem naj bi poudarila njegovo upravno naravo ter začasnost, hkrati pa tudi zato, da ji ne bi bilo treba uresničiti določil o zaščiti slovenske manjšine (Pirjevec, 1985, 43).

Na tako ravnanje je vplivala predvsem obmejna politična struktura, pa tudi vplivi in ravnanje italijanskih državnih organov, zlasti zunanjega ministrstva. S formalnega stališča je bil LMOS začasen, saj se z njim ne Italija ne Jugoslavija nista odrekli svojim ozemeljskim zahtevam. Poleg svoje diplomatske narave je LMOS potrdil potek meje tako, kakor se je že uveljavila na terenu. Mreža dvostranskih sporazumov je vzpostavila intenzivno sodelovanje med obema stranema tostran in onstran črte, ki je bila po italijanski interpretaciji le demarkacijska.

PRVE POBUDE

Leta 1964 sta se vladi dogovorili, da bosta pooblastili dva delegirana ambasadorja, ki naj bi našla rešitev za odprto mejno vprašanje (Murko, 1981, 31). Do neskladja v njunem dogovoru je prišlo zaradi neustreznega italijanskega pooblastila. Italijanska stran je pripravila besedilo končnega sporazuma o meji iz leta 1965, vendar ni zajemal morske meje, zato ga jugoslovanska stran ni sprejela (AMM, 1).¹ Pro memoria je edini dokument projekta sporazuma o meji iz leta 1965, ki ga je predlagal pooblaščenec italijanske vlade Raimondo Giustiniani jugoslovanskemu pooblaščenцу Francu Kosu (AMM, 2). Italijansko taktiziranje v zvezi s pooblastili bo vseskozi stalnica v pogajanjih.²

Do resnejšega konflikta na diplomatski ravni je prišlo leta 1965. Povod za italijansko ukrepanje je dalo običajno potrdilo občine Koper o jugoslovanskem državljanstvu prebivalcev naše države. Italijanska stran je

ugovarjala dejstvu, da bi bili stari prebivalci tega območja jugoslovanski državljani. Italijanski ambasador v Beogradu Roberto Ducci je zatrjeval, da ima Italija nad cono B STO še vedno suverenost in da Jugoslavija ne bi smela tega ozemlja vključiti v ostalo državno ozemlje. Jugoslovanski državni sekretar Koča Popović in njegov pomočnik Dušan Kveder sta zavrnila italijansko stališče. Spor se je končal z jugoslovanskim „Aide memoire“ z dnem 15. marca 1965, kjer se je izrecno ugotavljalo, da pravice Jugoslavije na območju cone B STO ne morejo biti v nobenem pogledu manjše kot pravice Italije na območju cone A STO. Italija na jugoslovanski diplomatski akt ni uradno odgovorila (Murko, 1981, 41). Istega leta je jugoslovanska delegacija v Mešanem odboru za manjšinska vprašanja naletela na italijanske očitke, ker je jugoslovanska cestna uprava, kot je v navadi v bližini državne meje, namestila pred mejnim preходом v oddaljenosti 500 in 250 m opozorilne table z napisom "državna meja – confine di stato". Šlo je za očitek, da tak napis psihološko neugodno vpliva na pripadnike italijanske etnične skupine, v resnici pa so želeli povedati, da pri mejni črti po LMOS ne gre za pravo državno mejo. Jugoslovanska stran je protestirala, da bi se v uradnem zapisniku meja zapisala kot demarkacijska črta. Zaradi nezmožnosti dogovora se je v obeh besedilih zapisnika – v srbohrvaškem in italijanskem – uporabil v narekovaju angleški izraz boundary brez prevoda, saj je tudi LMOS pisan v angleškem jeziku. Vsekakor pa je bil spor o orientacijskih tablah milejši od kasnejšega v letu 1974, ko je šlo za italijanske proteste proti napisom "Socialistična federativna republika Jugoslavija – Socialistična republika Slovenija" pri vstopu v našo državo na mednarodnih prehodih Lazaret, Škofije in Kozina (Murko, 1981, 34–35; Petrič, 1974, 362; Pirjevec, 1995, 323–324). Problematika cone B in vprašanje spoštovanja predpisov je zašlo celo na pokopališča. Leta 1964 so namreč občine Koper, Izola in Piran v okviru svojih pristojnosti izdale nove pokopališke rede za pokopališča na območju navedenih občin. Do spora je prišlo v tem smislu, da svojci pokojnikov, ki so pokopani v tako imenovanih trajnih grobovih, najetih za 99 let, niso hoteli plačevati novih pristojbin in s tem priznati obveznosti, ki so izhajale iz novih predpisov občin. Italijanska stran je izkoristila spor in odprla vprašanje italijanskih grobov v Istri. Nastalo kritično vzdušje je bilo predmet pogovorov tudi na ravni predsednikov vlad obeh držav (Murko, 1981, 39–40).

1 Osebni arhiv Viljenke Škorjanec (AVŠ) je sestavljen iz kompleta gradiv, ki sta ga avtorici v hrambo prepustila Miloš Minić in Boris Šnuderl. Sestavljajo ga: dokumenti Saveznog sekretariata za inostrane poslove (SSIP), dokumenti Jugoslavije za tajna pogajanja iz arhiva zunanjega ministra Miloša Minića (AMM), dokumenti iz arhiva jugoslovanskega pooblaščenca za tajna pogajanja Borisa Šnuderla (ABŠ) ter drugi dokumenti avtorice.

2 Pri pogajanjih je potrebno natančno opredeliti pristojnosti pogajalcev. Stranka, ki nima ustreznih pooblastil, izgubi že na začetku kredibilnost in zaupanje, ki predstavlja enega nujnih pogojev uspešnega zaključka pogajanj. Brez ustrezne avtoritete partnerja obstaja objektivna verjetnost, da bodo postavili dodatne zahteve, kar je v praksi italijanska stran vseskozi spretno izvajala. Več o pooblastilih Fisher, Ury, 1998, 104; Kavčič, 1996, 82.

Do ponovne zaostitve je prišlo januarja 1967, ko je Italija tik pred zaključkom enostransko prekinila redna trgovinska pogajanja. Diplomatske kritike je bil deležen jugoslovanski zakon o osebnih izkaznicah, ki je veljal na območju cone B STO. Po zakonu je bila osebna izkaznica obenem tudi dokument o jugoslovanskem državljanstvu. V italijanski noti se je grajalo tudi jugoslovansko stališče o epikontinentalnem pasu, po kateri se jugoslovanski epikontinentalni pas šteje od rta Savudrija, namesto od izliva reke Mirne, kjer naj bi se po takratnem italijanskem stališču pričenjalo pravo državno ozemlje SFRJ. Omenjeno vprašanje kasneje v sporu ni igralo vidne vloge. Tretji zaplet so predstavljala potrdila o bivši italijanski nepremični lastnini na jugoslovanskem ozemlju. Februarja 1967 je prišlo do italijanskega ustnega protesta v zvezi z dejavnostjo urada za zunanje zadeve pri izvršnem svetu, ki pa je bil s strani SSIP v Beogradu odločno zavrnjen. Razmere so se umirile maja 1967, vendar je vsaka stran ostala pri svojem stališču glede statusnih zadev državljanstva, ostali dve temi pa se nista več omenjali. Za boljšo predstavo takratnih meddržavnih odnosov sta zanimivi jugoslovanska nota z dne 20. maja 1967 ter italijanski zaključni odgovor v noti z dne 30. maja 1967 (Murko, 1981, 43). Po zaostitvi je namreč v italijanski noti že zaslediti spravljalnost, ki predstavlja eno izmed stalnic italijanske strani v pogajanjih. V prvi polovici junija 1967 se je pričel tržaški velesojem, kjer so Italijani želeli kot vselej dotle tudi jugoslovansko udeležbo.

Pozitivni premik v meddržavnih odnosih predstavlja podpis tajnega protokola med Beogradom in Vatikanom 25. junija 1966. Pomenil je obnovitev diplomatskih stikov in priznaval jurisdikcijo Svetega sedeža nad katoliško Cerkvijo v Jugoslaviji (Režek, 1999, 389; Lebec 1997, 186). Ko je avgusta 1968 prišlo do napada Varšavskega pakta na Češkoslovaško, je v znamenju pozitivne otoplitve odnosov med državama Italija skupaj z drugimi državami pakta NATO jugoslovanski vladi obljubila vojaško podporo v primeru napada nanjo (Vrhunec, 2001, 46–47).

Diplomatska pogajanja so zastala vse do leta 1968, ko je zunanji minister Italije Giuseppe Medici predlagal "paket osemnajstih točk", ki je po vsebini predvidel spremembo demarkacijske mejne črte po LMOS v državno mejo z ozemeljskimi določbami (AMM, 3). Gre za tajni dokument, ki je postal osnova vseh nadaljnjih diplomatskih pogajanj v zoženem ali razširjenem obsegu in dokazuje, da je problem dokončne razmejitve tudi v tem času ostajal v ospredju.³ Izjavo Josipa Broza Tita novinarjem ob obisku predsednika Giuseppeja Sara-

gata oktobra 1969 v Ljubljani, da pozitivni razvoj v jugoslovansko-italijanskih odnosih dopušča tudi soočenje z vprašanjem meje, je pripisati po eni strani vplivu pogovora z Willyjem Brandtom junija 1969 na Brionih, kjer je Brandt predstavil svojo "vzhodno" politiko, ki naj bi med drugim pripeljala tudi do priznanja evropskih meja (Vrhunec, 2001, 47), po drugi strani pa so na osnovi paketa osemnajstih točk v tem času potekali obetavni zaupni pogovori izvedencev. Zanimivo je tudi Morovo stališče, ko je spregovoril za predsednikom države Saragatom in se je glede dvostranskih odnosov pri vprašanju meje strinjal, da so ustvarjene ugodne razmere tudi za rešitev vprašanja meje, ki pa se ga je treba lotiti postopoma (ibidem, 52).⁴ Medicijeva pobuda je bila gotovo tudi odraz dogajanj na Češkoslovaškem in je izhajala iz ocene, da je rešitev problema nerešene meje tudi v jugoslovanskem interesu in da bo zato Jugoslavija v okviru paketa pripravljena na popuščanje. Pobuda v začetku ni predvidevala dolgotrajnih pogajanj brez časovne omejitve. Kljub dvomu je jugoslovanska stran predlog sprejela, vendar je postavila dva pogoja:

1. Italija se dokončno odreče svoji tezi o začasnosti LMOS in suverenostjo nad ozemljem STO.

2. Globalni predlog mora zajeti vprašanje manjšine v celoti in na vsem ozemlju, kjer le-ta živi, in ne samo na področju veljavnosti po Posebnem statutu, česar italijanski predlog paketa ni predvidel (AMM, 4). Italijanski predlog paketa osemnajstih točk (AMM, 3) je prvo zahtevo že vseboval, zato je jugoslovanska stran pobudo sprejela.

Sledili so dveletni neuspešni tajni pogovori diplomatov obeh držav. To sta bila z jugoslovanske strani Zvonko Perišić, z italijanske pa Gian Luigi Milesi Ferretti. Razlika med prejšnjimi pooblaščenca vlad iz leta 1964 in sedanjimi izvedenci je bila vsebinska, saj nista imela pooblastila za sprejem sporazuma, njuna naloga pa je bila poročati svoji vladi le o morebitnih možnostih rešitve. Kot odlična poznavalca problematike mednarodskih odnosov, oba uslužbenca ministrstev (jugoslovanskega in italijanskega) za zunanje zadeve, sta se na osnovi navodil od novembra 1968 do novembra 1970 redno sestajala z nalogo, naj skušata na osnovi paketa točk določiti splošno usmeritev za "možno globalno rešitev o odprtih vprašanjih" med obema državama. V končnem poročilu gre za sintezo enaindvajsetih obravnavanih vprašanj, kjer so zajete poleg Medicijevega predloga osemnajstih točk še druge odprte možnosti. Na koncu govori celo že o obliki, ki naj bi jo imel končni sporazum. Milesi Ferretti je na primer predlagal možnost, da bi globalni sporazum sestavljalo več ločenih

3 Niti Ivo Murko, ki je bil v letih 1958–1971 načelnik urada za zunanje zadeve v Izvršnem svetu Socialistične republike Slovenije, v svojem delu Mesto in vloga SR Slovenije v mednarodnih odnosih italijanskega paketa osemnajstih točk ne omenja.

4 Stališče italijanskega ministra Mora, je bilo vse do zaključka pogajanj z Italijo in do sklenitve Osimskega sporazuma spremljano z jugoslovanske strani s filigransko natančnostjo.

sporazumov, kar bi po njegovem omogočilo hitrejšo uresničitev (AMM, 5).⁵

Jugoslovanska stran je po dveh letih pogovorov brez uspeha predlagala, naj se zaključijo, saj so neskončno dolgi brezplodni pogovori zavrli delo tudi na drugih področjih medsebojnega sodelovanja in pripeljali do nazadovanja odnosov. Glede na obstoječe mednarodne in notranje razmere je dozorel čas za začetek uradnih pogajanj za dokončno rešitev mejnega vprašanja. Za dosego napredka v pogajanjih je potrebno omejiti pogovore le na vprašanje meje in manjšin, pri čemer je potrebno paket "osvoboditi" predlogov širšega medsebojnega sodelovanja in reševanja drugih vprašanj (AMM, 4).

Ko je kasneje jugoslovanska stran analizirala Medicijevo pobudo paketa osemnajstih točk, je ocenila, da je šlo za osebno pobudo zunanjega ministra Italije, ki je predstavljala zaupni poskus, da bi v luči čeških dogodkov in s tem jugoslovanske ogroženosti po poti izvedencev pripravili za obe strani sprejemljivo izhodišče globalne rešitve za vsa odprta vprašanja. Zastoj pri delu izvedencev je pripisati tudi stalnim menjavam italijanskih vlad in spremembam na položaju zunanjih ministrov. Soglasje za nadaljevanje pogovorov izvedencev je dala vlada, kar je bilo večkrat zaupno potrjeno (AMM, 1).

Do vnovičnega poslabšanja dvostranskih odnosov je prišlo zaradi sporne izjave novega zunanjega ministra Mora 6. decembra 1970, s katero je potrdil, da se Italija nikoli ni odrekla suverenosti nad cono B STO (Pirjevec, 2000, 346). Morova izjava je bila deležna kritike tudi znotraj lastne stranke, posledice pa so bile takoj vidne (AMM, 4).

Ko je naslednjega dne Tito sklical delegacijo, ki je bila predvidena za obisk Italije, je razvidna iz pogovora udeležencev jugoslovanska skepsa, ki je bila v meddržavnih odnosih prisotna tudi v prihodnje. Ko je zunanji minister Mirko Tepavac poročal o trenutnih razmerah, je Tito povzel, da je potrebno obisk odpovedati in ga preložiti na boljše čase, ker so se stvari v zadnjem trenutku poslabšale. Ocenil je, da bi pogovor o mejah škodil stikom. Srečanje mora pomeniti korak naprej v meddržavnih odnosih. Edvard Kardelj je dodal: "Mi smo glede meja preveč defenzivni in moramo odkrito pritisniti na Italijo, NATO in Trst. Glede cone A in B smo živeli v iluziji, da Italija sprejema te meje. Sem za to, da pokažemo zobe, kar bo koristno za Italijo in

preostale tuje države, da se spametujejo. To bo dobro tudi za Slovence. Obisk je treba odložiti in nadaljevati priprave, vendar to ne sme biti objavljeno v tisku". Po Titovi oceni je bilo potrebno obisk odložiti iz zunanje- in notranjepolitičnih vzrokov (Vrhunec, 2001, 82-83). V Italiji so sledile po jugoslovanski predstavitvi obiska celo demonstracije, za katere so bili odgovorni neofašisti, odnosi med državama so se vidno ohladili (Pirjevec, 1995, 324).

Da bi ublažil poslabšane meddržavne odnose, je Moro 21. januarja 1971 izjavil: "Rad bi podčrtal, da temelji politika italijanske vlade do prijateljske Jugoslavije na ustreznem spoštovanju obstoječih sporazumov in pogodb, upoštevajoč tudi tukaj LMOS iz leta 1954 in vse, kar izhaja iz njega glede ozemeljske pripadnosti" (AMM, 1).⁶ Pred načrtovanim obiskom Tita v Rimu je na italijansko pobudo 9. februarja najprej prišlo do srečanja med Morom in Tepavcem v Benetkah. Pred odhodom Tepavca v Benetke sta z Mitjo Ribičičem želela izvedeti za Titova stališča. Tako je Tito 8. februarja povedal, da se mu ne mudi v Italijo, če niso rešena glavna vprašanja v dvostranskih odnosih. Ključna odprta vprašanja po njegovem so naslednja: zagotovljena meja, pravice slovenske manjšine in ureditev vprašanj državljanstva ter lastnine. Poudaril je, da v Rim ne odhaja na obisk, temveč z namenom, da nekaj opravi, kar zajema tudi gospodarske odnose. Skliceval se je na paket osemnajstih točk, ki jih je potrebno "postopno reševati, drugo pa naj čaka" (Vrhunec, 2001, 84). Obisk Tita marca 1971 v Italiji je imel pozitivne posledice v dvostranskih odnosih in prišlo je "do nekih akcij na visoki ravni, s katerimi se je skušalo najti rešitev, da bi se mejno vprašanje med Jugoslavijo in Italijo končno rešilo z nekim splošnim sporazumom, ki bi pomenil tudi konec medsebojnih diplomatskih in drugih polemik o pravnem statusu bivšega spornega ozemlja" (Murko, 1981, 47). Srečanje je predstavljalo pomemben simboličen dogodek, ki je hkrati omogočil široko izmenjavo mnenj o mednarodnih problemih in o Konferenci o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS),⁷ ki je bila takrat še v pripravi, ni pa razrešil tržaškega vozla (Pirjevec, 1995, 324).

Moro je v znak sprave ponovno potrdil, da je za Italijo ozemeljska razdelitev po LMOS dokončna, da ni čutiti nobenih ozemeljskih teženj po ozemlju cone B STO, da pa bi bilo potrebno dati nov "pravni naziv državne meje". Italijanska stran je sprejela "razbreme-

5 Vir je povzet v celoti kot odgovor na Medicijevo paket osemnajstih točk in vsebinsko kaže, kaj sta se izvedenca v dveh letih uspela dogovoriti, hkrati pa predstavlja odličan primer prepoznavanja pogajalskih manevrov in spretnosti obeh strani.

6 Prevod v slovenski jezik avtorica članka.

7 KEVS ali t. i. helsinški proces se je pričel leta 1973 in dosegel vrh s podpisom Helsinške sklepne listine leta 1975. Sklepna listina vsebuje deset načel, na katerih naj bi v času blokovske razdelitve Evrope temeljilo sodelovanje na političnem, ekonomskem ter področju človekovih pravic. Nekateri ocenjujejo to listino že kot konec hladne vojne tudi zato, ker se je konferenca še naprej sestajala, kasneje npr. v Beogradu, kjer pa so spet prišli v ospredje blokovski interesi, za konec sedemdesetih let pa je razvidno tudi zaostrovanje mednarodnih odnosov. Več o tem Nečak, Repe, 2003, 225–226; Benčina, Simoniti, 1994, 272.

nitev paketa osemnajstih točk", ni pa pristala na začetek uradnih pogajanj, temveč le na nadaljevanje prejšnjih pogovorov dveh strokovnjakov, ki naj se jima priključita še ambasadorja rezidenta obeh držav (AMM, 1; AMM, 4). Italijanski predlog torej ni predvideval pogovorov na vladni ravni, temveč le povečanje skupine v tako imenovano "Gruppo 4", ki se je v času do januarja 1973 šestkrat sestala in pripravila končno poročilo (AMM, 1; AMM, 6). Skupino so sestavljali na jugoslovanski strani takratni ambasador Srdja Prica in že omenjeni strokovnjak ter dotedanji pogajalec Perišić. Na italijanski strani sta bila kot ambasadorja v Beogradu najprej Folco Trabalza, nato Giuseppe Walter Maccotta. Milesi Ferretti, kot že znani izvedenec, je služboval v italijanskem ministrstvu za zunanje zadeve še iz časov pogajanj za LMOS, hkrati pa je bil večkrat tako kot Perišić predsednik italijanske delegacije v Mešanem odboru in v delegaciji slovenske mešane komisije za izvajanje Videmskega sporazuma o obmejnem prometu oseb (Murko, 1981, 48).⁸

Jugoslovanska strategija in taktika je na osnovi izkušenj izhajala iz stališča, da je etapa tajnih pogovorov te vrste končana in da je bistvo odprtih vprašanj še vedno nerešeno mejno vprašanje. Naslednja nova etapa pogajanj bi lahko potekala izključno na političnem (vladnem) nivoju. V primeru neuspeha ali italijanske nepripravljenosti je videla jugoslovanska stran rešitev le v internacionalizaciji mejnega vprašanja na bližajoči se KEVS. Jugoslovanska odločnost je kmalu naletela na pozitiven italijanski odziv. Po ponovnem prevzemu zunanjega ministrstva v vladi Giulija Andreottija je Medici že julija 1972 dal pobudo za nadaljevanje začete s sklicevanjem na paket osemnajstih točk, ki so postale osnova vseh dotedanjih poskusov reševanja odprtih vprašanj glede dokončnosti meje. Predlagal je srečanje z zveznim sekretarjem Tepavcem konec avgusta ali v začetku septembra. Pobudo je utemeljeval tudi s pripravljenostjo novega mandatarja Andreottija za razrešitev spornih vprašanj (AMM, 1).

Srečanje zunanjih ministrov Tepavca in Medicija 27. septembra 1972 na Generalni skupščini Združenih narodov v New Yorku je bilo v znamenju previdnosti do italijanskih predlogov zaradi negativnih zgodovinskih izkušenj. Tam je Medici kljub jugoslovanski utemeljitvi in oceni dela Grupe 4 predlagal še zadnje srečanje skupine, ki je tudi pripravila končno poročilo. Ministrstvo predlog, da bi skupina delovala še naprej, pa je jugoslovanska stran odločno zavrnila (AMM, 4).

Jugoslovanska stran je po temeljiti analizi Medicije-

vega vedenja in dajanja pobud od julija 1972 naprej, ko je postal minister, ocenila italijansko naravnost za pozitivno (AMM, 4). K pozitivnemu vzdušju je prispeval tudi članek Dina Frescobaldija, ki je izšel v milanskem *Corriere della Sera* 1. decembra 1972 v prevodu z naslovom: "Italija-Jugoslavija, prijateljstvo, ki ga je treba krepiti".⁹

Konec leta 1972 je zaznamoval tudi odstop zveznega sekretarja Tepavca; postavljalo se je vprašanje, kdo bo novi šef jugoslovanske diplomacije. Te spremembe so vplivale na italijansko stran glede dokončne določitve datuma zadnjega srečanja Grupe 4 in srečanja obeh zunanjih ministrov. Pozitiven vpliv na italijanske ocene je imel tudi govor predsednika Tita v Skopju in Ljubljani, vendar šele po tem, ko je italijanska vlada zahtevala v Rimu in Beogradu dodatna pojasnila (AMM, 1).

Medici je osebno potrdil ambasadorju Miši Pavičeviću vse svoje prejšnje predloge in poudaril, da mora biti srečanje obeh ministrov temeljito pripravljeno, ter zagotovil, da vlada in premier Andreotti osebno soglašata z njegovimi predlogi. Sredi decembra 1972 je namreč Andreotti francoskemu ministru Mauriceju Schumannu uradno izjavil, da je potrebno že končno rešiti vprašanje cone B in uradno priznati dejanskost obstoječega stanja. Italijanska vlada bi pri tem želela le manjše popravke meje. To Andreottijevo izjavo je jugoslovanski strani iz Pariza posredoval francoski ambasador v Beogradu. Zadnji sestanek Grupe 4 je bil predviden za 23. januar 1973, sestanek ministrov pa za februar istega leta (AMM, 1; AMM, 4). Jugoslovanska stran je 25. decembra 1972 pripravila "Načrt skupnega zaključnega poročila Grupe 4", ki je nato predstavljal osnovo za oblikovanje skupnega jugoslovansko-italijanskega poročila z dne 24. januarja 1973 v francoskem jeziku in v dveh originalnih primerkih (AMM, 7). Grupa 4 se je zadnjič sestala v Rimu v Farnesini in v dveh dneh dokončala ter podpisala skupno poročilo o delu z dogovorom, da bodo člani skupine predstavili poročilo svojima vladama (AMM, 8). Dogovor za srečanje ministrov v Dubrovniku je italijanska stran pogojevala z nujno tajnostjo pogovorov, kar je bila stalnica italijanskih zahtev vse od začetka dogovarjanj. Jugoslovanska stran je vztrajala, da je najprej potrebno izčrpati vse dvostranske možnosti, preden bi mejno vprašanje internacionalizirali preko KEVS.

In spet je prišlo do zapleta, ki je omajal komajda pridobljeno ponovno zaupanje jugoslovanski strani. 23. februarja 1973 je namreč tržaški desničarski časnik *Il Piccolo* objavil osebno pismo premiera Andreottija

8 Murko navaja na italijanski strani Duccija kot člana grupe, kar ne drži, saj je iz dokumentov srečanj Grupe 4 razvidno, da je bil to Trabalza, ki ga je na tretjem sestanku v Beogradu 5. in 6. 7. 1971 zamenjal Maccotta, ki je postal italijanski ambasador v Beogradu. Verjetno Murko omenja Duccija od prej, ko je bil v času svojega službovanja v Beogradu znan kot dober poznavalec jugoslovanskih razmer, hkrati pa je bil na mirovni konferenci v Parizu leta 1946 sekretar italijanske delegacije.

9 Kopijo prevoda članka hrani avtorica članka.

predsedniku Združenja Istranov, v katerem na koncu pravi, da bo italijanska vlada tudi vnaprej z največjo pozornostjo spremljala probleme v zvezi z italijansko suverenostjo v coni B. Časnik je omenjeno izjavo razlagal kot potrditev upravičenosti pravno-politične teorije o nadaljevanju italijanske suverenosti nad cono B STO (AMM, 1). Na zahtevo jugoslovanske strani so uslužbenci italijanskega zunanjega ministrstva skušali minimalizirati negativne posledice pisma, saj je ambasador Pavičević poudaril možne ukrepe in postavil pod vprašaj srečanje zunanjih ministrov. Zagotovili so mu, da je v tem primeru odločilno nespremenjeno Medicijevo stališče. Jugoslovanska stran je po posredovanju v Rimu enako ukrepala tudi v Beogradu z namenom, da se izvrši pritisk na italijansko vlado, ki naj se opraviči po diplomatski poti. V Farnesini so pojasnili, da je vsebina pisma rezultat notranjepolitičnih ocen in potreb ter odraz časa, v katerem je tržaška iredenta in potreba desnica skušala izrabititi Titove izjave o Italiji, izhajajoč iz vsebine njegovih govorov v Skopju in Ljubljani, in je nenehno pritiskala na rimsko vlado. V opravičilo so pojasnili, da pismo ni bilo namenjeno objavi. Jugoslovanska stran v svojem odgovoru ni bila zadovoljna s pojasnilom italijanske strani. Slednja je še vedno poleg tajnosti nadaljnjih pogovorov vztrajala tudi pri njihovi neuradni obliki, zato je ostajal dvom, da bi v prihodnje takšna oblika pogovorov italijanski vladi dovoljevala zanikanje obstoja uradnih pogovorov dveh vlad brez obtožb za dezinformacije. Postavljalo se je tudi vprašanje, ali je kljub dobri volji tedanja Andreottijeva vlada dovolj stabilna in močna globalni sporazum pripeljati do uspešnega konca. Jugoslovanski analitiki so ocenili, da italijanska vlada tokrat – zaradi priprav na zasedanje KEVS v Helsinkih – verjetno želi doseči neko globalno rešitev, zato je bil po temeljitem tehtanju in izmenjavi stališč Medicijev predlog o srečanju dveh ministrov v Dubrovniku vendarle sprejet (AMM, 1).

DIPLOMATSKA POGAJANJA LETA 1973

Na osnovi soglasja Zveznega izvršnega sveta s seje dne 14. marca in na podlagi sprejetega pogajalskega izhodišča za pogovore sta se 19. in 20. marca 1973 v Dubrovniku sestala novi jugoslovanski zunanji minister Miloš Minić in z italijanske strani Medici (AMM, 9). Kako skrbno je bilo pripravljeno dubrovniško srečanje, dokazujejo še trije dokumenti. Jugoslovanska stran je za

pogovore pripravila načrt platforme, italijanska tudi svojo "Intesa sulla piattaforma", ki pa jo je že prvi dan srečanja morala na jugoslovansko zahtevo popraviti z dokumentom "Progetto di piattaforma italiana" (AMM, 10; AMM, 11; AMM, 12).

V jugoslovansko-italijanskih odnosih je pomenilo kakovostni premik dvodnevno dubrovniško srečanje zunanjih ministrov Minića in Medicija marca 1973, saj je šlo za odprto obravnavo vprašanj, postavljeni so bili konkretni roki za izpolnitev italijanskih obvez, s katerimi naj bi preverili resnost njihovih namer. Ministra sta se dogovorila za imenovanje dveh pooblaščenec, katerih naloga bi bila na osnovi dotedanjega dela izvedencev od novembra 1968 do januarja 1973 pripraviti seznam nerešenih vprašanj iz paketa osemnajstih točk, in ki bi na osnovi navodil skušala najti za obe strani sprejemljive rešitve ter pripravila tudi končno poročilo. Medici je na srečanju že začel pogojevati dokončno rešitev mejnega vprašanja s potrebo iskanja možnosti za ustanovitev industrijske cone. Težave so nastopile tudi pri interpretaciji besede potrditi ali določiti mejo, saj je Medici vztrajal na besedi določiti, kar pa je za jugoslovansko stran pomenilo, da se spet pogovarjajo o vprašanju demarkacijske črte in ne dokončne meje. Ključni dosežek dubrovniškega srečanja ni niti plenarni del sestanka niti tajni del, kamor sta bila povabljeni imenovana pooblaščenca kljub vidnemu rezultatu, ki ga predstavlja dogovor o skupnih pogajalskih izhodiščih, pač pa nastanek drugega kanala. Ob uradnem diplomatskem kanalu sta ministra namreč predvidela še en, poseben, vzporedni kanal za pogajanja posebnih političnih pooblaščenec za možnost tajne kontinuitete pogajanj, če bi prav tako tajna diplomatska pogajanja med Milesijem Ferrettijem in Perišičem ne napredovala. Politično vodstvo Italije je želelo z Jugoslavijo vzpostaviti še neposredni dialog vzporedno z državnimi odnosi, ki jih je usmerjala diplomacija. Že novembra 1972 je posebni emisar Eugenio Carbone pojasnil Borisu Šnuderlu razmere v Rimu, ki so vplivale na potek neuspešnih pogajanj v zadnjih dveh desetletjih in tudi na potek dela pogajanj med Milesijem Ferrettijem in Perišičem (Škorjanec, 2001, 480–486).¹⁰ Predsednik vlade Andreotti je želel s tem omogočiti sodelovanje izven običajnih diplomatskih pogajanj, ki so bila sicer tajna, a vendarle dostopna nekaterim širšim in medijskim krogom. Posebno v obmejnih provincah so odpori do morebitnega sporazuma z Jugoslavijo na javnih politič-

10 Nekateri podobnosti z metodo dela drugega kanala bi lahko našli v t. i. "shuttle" diplomaciji, ki jo je omogočila sodobna moderna tehnologija komunikacij. Tako pomembna pogajanja danes po pravilu ne potekajo več po diplomatskih predstavnikih, kar je pripisati tudi zatonu diplomacije, temveč po posebnih odposlancih, ki so lahko zunanji ministri sami, ali visoki funkcionarji zunanjega ministrstva, ali tehnični izvedenci. Čas nastanka drugega kanala in uporaba te posebne metode primerjalno sovпада s pogajanjem Henrija Kissingerja na Bližnjem vzhodu leta 1973. Bistvo te metode je vzpostaviti komunikacijo med nasprotujočimi si stranmi, ki nočejo ali ne morejo sestati za pogajalsko mizo. Zanimivo je, da je dala pobudo za tovrstno metodo dela italijanska stran, sicer tradicionalna zaveznica ZDA. Več o tem Škorjanec, 2000, 42; Kissinger, 1994, 739–740; glej tudi spomine Kissingerja, 1979; Morghenthau, 1995, 668; Russett, Starr, 1996, 248.

nih shodih občasno prehajali v kampanjske proteste, kar je negativno vplivalo tudi na parlamentarno delo. Italijanski politični vrh je – zavedajoč se mednarodnih razmer, pritiska evropske in zlasti ameriške administracije, bližajočega se zasedanja KEVS v Helsinkih in načela dokončnosti državnih meja – spoznal, da je potrebno urediti odnose in dokončno določiti ter potrditi mejo z Jugoslavijo. Italija bi se morala de iure odreči ozemlju cone B STO. Četudi je Minić že v Dubrovniku ocenil italijansko pobudo za delo političnih tajnih pogajalcev kot edino realno možnost za doseg sporazuma, so se vseeno nadaljevala pogajanja diplomatskih predstavnikov v bistvu po italijanski volji do konca leta 1973 in se končala z neuspehom (Škorjanec, 2003). Po italijanski oceni naj bi bil krivec za nezaživetje drugega kanala in njegovo preusmeritev na diplomatski prvi kanal jugoslovanski ambasador v Rimu Pavičević (Škorjanec, 2005, 454, 465).¹¹ Po Perišičevi oceni je italijanska stran po zamisli svoje administracije le preiskovala teren, pooblaščenca sta imela od svojih vlad preozek manevrski prostor, njuno delo je bilo že vnaprej obsojeno na neuspeh (AMM, 13). Jugoslovanska stran se je na osnovi analize dotedanjih meddržavnih odnosov odločila, da v prihodnje ne bo več podpirala tovrstnih brezuspešnih pogovorov. Na zahtevo Minića je Perišić po že končanih pogajanjih z italijanskim partnerjem pripravil dokument – izjavo, ki predstavlja strokovno oceno pogajalskega procesa v letu 1973, hkrati pa je v njej prepoznavna tudi metoda dela jugoslovanske diplomacije (AMM, 14).¹² Zaradi skrbi, da bi na jugoslovanski strani problem internacionalizirali, je januarja 1974 zunanji minister Moro prvič po večmesečnem čakanju povabil na obisk jugoslovanskega ambasadorja Pavičevića (AMM, 13; AMM, 15).¹³

OŽIVLJANJE DRUGEGA KANALA

Dne 11. januarja 1974 je zunanji minister Minić sklical zunanjepolitični kolegij glede tekočih odnosov z Italijo. Povod za sklic kolegija je bil sestanek med italijanskim ministrom Morom in jugoslovanskim ambasadorjem Pavičevićem dva dni prej v Rimu (AMM, 16).

Moro po lastni izjavi ob prevzemu funkcije zunanjega ministra ni bil obveščen o dogovoru med Medicijem in Minićem o okvirni možnosti pogajanj preko drugega kanala (AMM, 17). Pod vplivom vrha stranke Krščanske demokracije (KD) je šele leta 1974 podpisal pooblastilo Carboneju za konkretno specialno misijo, ki jo je vseeno želel postaviti pod ožje vodstvo svojega ministrstva (Škorjanec, 2005, 480). Tovrstna Morova drža odpira vprašanje, zakaj ni do pogajalske funkcije drugega kanala prišlo že prej, torej v letu 1973. S tem je bil dosje sporazumevanja z Jugoslavijo odložen za eno leto. Zaradi neuspeha diplomatskih pogajanj je Minić že prej razmišljal o možnosti aktivirati drugi kanal. V času njegovega mirovanja je redno spraševal Šnuderla, če so kakšne nove vesti iz Rima, vendar kljub nekaterim posamičnim pobudam drugi kanal ni zaživel vse do maja 1974 (ABŠ, 1).¹⁴

V tem vmesnem času mirovanja drugega kanala italijanska stran ni v celoti prekinila uradnih stikov, saj je že decembra 1973 italijanski ambasador Maccotta napovedal skorajšnji obisk Milesija Ferrettija v Beogradu, kjer naj bi se slednji pogovarjal o dvostranskih odnosih (ABŠ, 2). Tudi v času protestnih not (AMM, 18)¹⁵ spomladi 1974 je ambasador Maccotta v Beogradu dal pobudo za srečanje s Šnuderlom. V začetku aprila je Maccotta s soprogo nameraval obiskati Šnuderla na njegovem domu v Piranu, zaradi zaostrenih odnosov pa se je ambasador odločil obisk prestaviti na maj, ker bi se v teh okoliščinah s stališča meddržavnih odnosov zasebno srečanje lahko razumelo negativno (ABŠ, 3).¹⁶ Maccotta naj bi po lastni navedbi ves čas vedel za obstoj drugega kanala, vendar se je celo v pogovorih z Minićem sprenevedal, da tega ne ve. Zanimivo je tudi njegovo kasnejše spominjanje, kjer med drugim pove, da so potekala tajna pogajanja Carbone-Šnuderl približno eno leto, ne da bi se kaj izvedelo niti v njegovih uradnih intervencijah pri Miniću in drugih funkcionarjih. Iz te trditve je sklepati, da je Maccotta vedel za obstoj drugega kanala, saj pravi takole: "Često sem srečeval Borisa Šnuderla in sva se obnašala kot rimska vedeževalca, vedoč, da oba pozna stvari in se delava, kot da ni nič. Po mojem odhodu v pokoj sem imel mnogo

11 Ambasador Pavičević vse do jeseni 1974 sploh ni vedel za obstoj drugega kanala. Po Minićevi navedbi mu je šele takrat sam povedal o njegovem obstoju. Zato upravičeno sklepamo, da je italijanska stran skušala s taktiko zavajanja opravičiti krivdo za zastoj v pogajanjih.

12 Prepoznana je natančnost v poročanju, izčrpnost in kritičnost poročil. V zvezi s časovno distanco predstavlja zadnja izjava uporabno sintezo dotedanjih pogajanj. Za raziskovalca je Perišičeva metoda dela, ki jo lahko enačimo z metodo dela jugoslovanske diplomacije, približana zgodovinskemu načinu zbiranja informacij.

13 Iz dokumentov je razvidno, da je ambasador Pavičević zaprosil za pogovor z ministrom Morom že julija, od septembra naprej pa je zaman pričakoval povabilo na srečanje vse do januarja 1974, saj se je Moro vseskozi izgovarjal na preveliko zasedenost.

14 Informacija je bila poslana razen Miniću tudi predsedniku skupščine Slovenije Sergeju Kraigherju. Gre za prvo uradno informiranje Kraigherja glede drugega kanala.

15 O zapletu z notami glej tudi Murko, 1981, 51; Petrič, 1974, 362; Pirjevec, 1985, 62; Giuseppe Walter Maccotta, 1993, 60–61.

16 Pri vzpostavljanju uspešnih delovnih odnosov igrajo v diplomaciji pomembno vlogo tudi osebni odnosi in dostikrat uspešnosti botruje prepletanje delovnih in osebnih stikov ter simpatij.

priložnosti, da se z njim srečujem v Parizu, kjer je bil jugoslovanski ambasador, in sva velika prijatelja" (Maccotta, 1993, 64).¹⁷

Predsednik Tito je v svojem govoru v Sarajevu z dne 15. aprila 1974 poudaril:

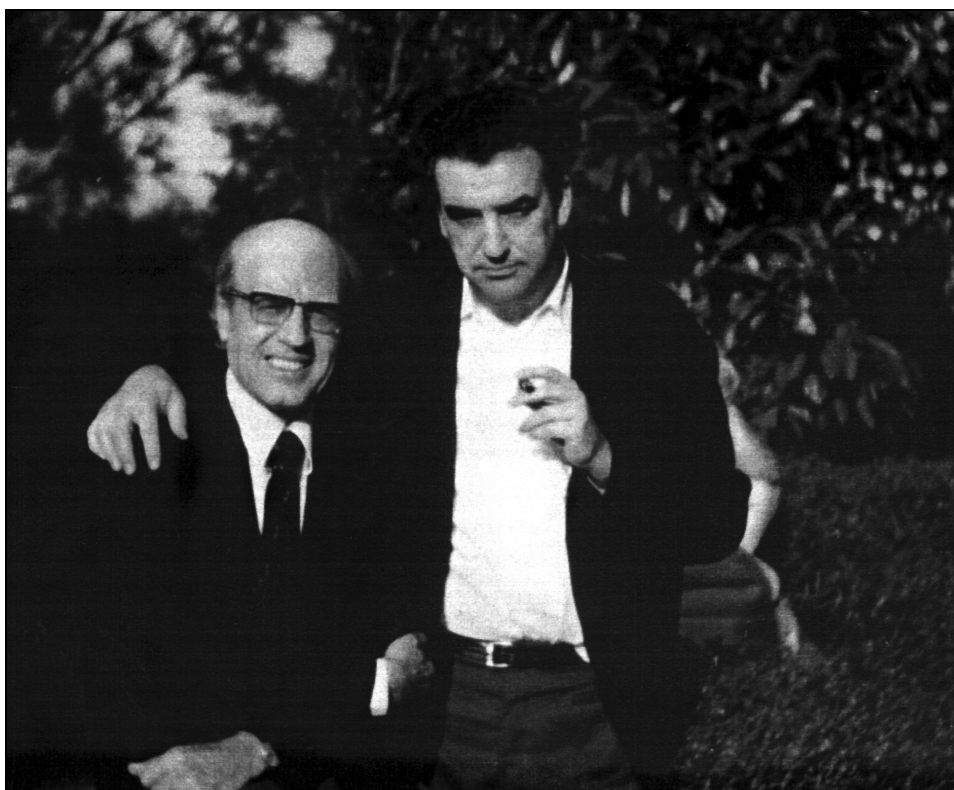
1. "z Italijo želimo dobre odnose,
2. mnogi na Zahodu ne želijo priti do evropske varnosti,
3. nikomur nam ni treba popuščati in dajati nobenih koncesij" (Titov govor, 1974, 87–92).

Andreotti se je po mednarodnih ocenah stanja med obema državama z govorom v Vidmu maja 1974 javno opredelil o nameri Italije, da sklene z Jugoslavijo ustrezeni sporazum. Vodja vodilne italijanske stranke KD je na zboru alpincev po navedbi časnika *Il tempo* z dne 5. maja 1974 podal v zvezi z jugoslovansko-italijanskimi odnosi izjavo, ki je v nadaljevanju pozitivno vpli-

vala na jugoslovansko postopno sprejemanje italijanske pobude za pogajanja:

"Eden od pozitivnih korakov zunanje politike Italije je vrnitev k odprtim in pristrčnim odnosom s sosednjimi državami. Motivi sodelovanja z Jugoslavijo naj popolnoma prevladajo miroljubne in lojalne razlike glede posameznih vprašanj, kar moramo ponovno potrditi v interesu tako italijanskega kot jugoslovanskih narodov. Še več, vsi se morajo zavedati, da ohranitev manjšinskih kulturnih in jezikovnih značilnosti ne slabi, ampak krepi skupno življenje naroda."¹⁸

Tako je Andreotti maja 1974 poslal k Šnuderlu Carboneja s konkretno pobudo, naj se kot pooblaščen politična predstavnik organizirata in v najkrajšem možnem roku pripravita načrt dvostranskega sporazuma o meji in ostalih nerešenih vprašanjih. S ponovnim oživitvijo drugega kanala in srečanjem med pooblaščen-

Sl. 1: Eugenio Carbone (levo) in Boris Šnuderl v času priprav na pogajanja ob srečanju v Piranu, 19. maj 1974 (osebni arhiv V. Škorjanec).

Fig. 1: Eugenio Carbone (left) and Boris Šnuderl during preparations for the negotiations at the Piran meeting on May 19, 1974 (personal archives of V. Škorjanec).

17 Iz nobenega dokumenta ni razvidno, da bi ambasador kakorkoli sodeloval pri delu drugega kanala, zato je zelo zanimiva njegova navedba iz spominov na Osimo. Še enkrat smo priča izjemni italijanski spretnosti v diplomaciji, saj Šnuderl še danes ni prepričan o tem, da bi Maccotta v času pogajanj zares vedel za obstoj drugega kanala. Maccotta je očitno vedel zanj, vprašanje pa je, natančno od kdaj, sodeč po virih morebiti od oživitve le-tega v letu 1974.

18 Razpoložljiv vir je preveden iz italijanskega izvornika v srbohrvaški jezik. Prevedla v slovenski jezik in hrani avtorica članka.

cema v Piranu so bili seznanjeni Mariano Rumor, Moro in Andreotti, osebno pa je po Carbonejevi navedbi soglašal tudi predsednik republike Giovanni Leone (ABŠ, 1). Vnovična italijanska pobuda sovпада tudi z dejstvom, da je svoje delo v tem času opravljala že peta, tako imenovana Rumorjeva vlada, katere mandat se je začel 14. marca in je delovala do 3. oktobra 1974. Tudi v tej vladi je bil imenovan za zunanjega ministra Moro. Čas delovanja te vlade je pomemben predvsem zato, ker je še pred njenim padcem prišlo do uspešnih pogajanj po drugem kanalu. Morova stališča ponazori Carbone z enigmo, vendar dodaja, da minister kljub nekaterim nestrinjanjem s pogajanj izven uradnih diplomatskih kanalov mora razumeti in razume neposredne italijanske interese imeti za soseda nevtralnno samostojno državo, ne pa sovjetske enote pri Gorici in vse do juga Jadrana (ABŠ, 1). Vrh stranke KD je ocenil, da nerešeno mejno vprašanje škoduje globalni italijanski politiki, predvsem zunanji, zato je začel pripravljati teren za sporazum. Minić se je v soglasju s političnim vodstvom države odločil, da je na potezi Italija, ki je bila odgovorna za zavlačevanje in zamrznitev dogovarjanja.

Italijanska stran je predlagala, da bi bila pogajanja oziroma dokončna rešitev mejnega vprašanja končana v enem mesecu, in vztrajala na pogajalski metodi izven institucionalnih okvirov, češ da je dotedanji krivec zastoja v pogajanjih vpliv javnega mnenja in moč italijanske administracije, ki bi pogajanja gotovo oteževala. Carbone je ponovno prišel v Slovenijo 2. junija 1974 (ABŠ, 4). Po izmenjavi stališč na začetku junija 1974 sta se pooblaščenca dogovorila, da je potrebno z ustreznim pooblastilom zagotoviti legalizacijo pogajanj. Glede organizacije dela in izvedbe so Italijani sprva predlagali kot mesto pogajanj Švico, kasneje so se na jugoslovanski predlog odločili za samotni grad Strmol, zlasti zaradi ugodne prometne povezave in možnosti zagotovitve popolne tajnosti v pogajanjih. Nujno je bilo zagotoviti najožji krog ustreznih izvedencev, izbranih za ločena vprašanja, pri čemer italijanska stran takrat ni predvidela predstavnika iz zunanjega ministrstva. Prioriteta pogajanj je bil kompleks vprašanj meje, in sicer najprej sama meja in vprašanja v neposredni zvezi z njo, nato še vprašanje manjšin, premoženja in državljanstva. Italijanska stran je predlagala vodenje pogajanj v celoti in ni želela zmanjševati dubrovniškega okvirnega pristopa. V zvezi z industrijsko cono bi prišlo v poštev več lokacij, obe državi naj bi dali vsaka svoj del zemljišč. S tem je

priznala, da prvotna ideja o najemu zemljišča za 99 let ni bila realna. Carbone se je obvezal za pogovor s svojimi zvezami v Rimu, osrednja naj bi bil Andreotti, zadnji čas za zaključek pogajanj pa je predvidel že sredino julija 1974 (ABŠ, 5).

Sestanek jugoslovanskega vrha v začetku junija 1974 predstavlja celostno analizo takratnih meddržavnih odnosov, pri čemer je iz sklepov kolegija razvidna doslednost, kritičnost in previdnost do italijanskega partnerja. V ničemer pa na kolegiju ni omenjena možnost pogajanj na drugem kanalu (AMM, 19). O vplivu predsednika države Tita na potek pogajanj kaže tudi njegova začetna podpora za nastanek in delo drugega kanala. Iz Šnuderlovih Delovnih dnevnik zapisov z dne 30. maja 1974 izvemo, da je bila po praznovanju šestdesetletnice Sergeja Kraigherja ob Titovi prisotnosti sprejeta italijanska pobuda o političnih pooblaščenih kot realna možnost za rešitev odprtega mejnega vprašanja. Nato je Minić 6. junija 1974 napisal Šnuderlu pismo, čigar vsebina je odprla pot naprej. Minićevo pismo je pravzaprav edino na roko napisano in podpisano, zato upoštevajoč njegovo metodo dela predstavlja zelo pomemben dokument (ABŠ, 6).¹⁹ Vsebinsko bi po teži lahko primerjali s pooblastilom italijanskega ministra Medicija v marcu 1973, ko je na roko napisal pooblastilno pismo pogajalcu Carboneju. Oba vira imata isti namen, zagotoviti tajnost poteka pogajanj izven uradnih institucij. Na tajnosti je vseskozi vztrajala italijanska stran, geneza sestanka pri Miniću ter navedeno pismo pa kažeta, da je tudi jugoslovanska stran ravnala podobno.

PRIPRAVE POOBLAŠČENCEV NA POGAJANJA

Izhodišče za pooblastila pooblaščenca je predstavljala dubrovniška pogajalska platforma. Končna različica jugoslovanskega pooblastila se vsebinsko ne sklicuje več na Titov govor v Sarajevu in Andreottijevo izjavo v Vidmu, ki sta predstavljala osnovno vsebinsko izhodišče za nadaljnja pogajanja (AMM, 20).²⁰ V ponujenem italijanskem pooblastilu, ki ga je podpisal zunanji minister Moro, je bilo zagotovljeno, da bodo pogajanja potekala izven običajnih diplomatskih okvirov (AMM, 21). Carbone je zagotovil, da italijanski ambasador Maccotta v Beogradu o drugem kanalu ni obveščen. Kot ključni premik je ocenil dejstvo, da so uspeli prepričati Mora, kar je olajšalo pozicijo predsedniku države Leoneju in predsedniku stranke KD Andreottiju,

19 V diplomaciji ponavadi tipkane dokumente ne podpišejo lastnoročno, temveč ime ter funkcijo pošiljatelja prav tako natipkajo ali parafirajo. Kot zanimivost navajam izkušnjo z gospodom Minićem, ki mi je poslal dne 7. 9. 2001 pismo v zvezi z Osimskim sporazumom, kjer je natipkan tudi njegov podpis. Pojasnil mi je zgoraj navedena pravila v diplomaciji. V pismu, ki mi ga je napisal dne 26. 12. 2002, pa se je ob enakih pogojih na koncu tudi osebno podpisal (AVŠ, 1; AVŠ, 2).

20 Več o pooblastilih Škorjanec, 2000, 53–54. O teoretičnih izhodiščih pooblastil glej tudi Fisher, Ury, 1998, 41. V pripravah na pogajanja je potrebno opredeliti pristojnost pogajalcev. Lahko so pooblaščenec le za osnutek sporazuma ali pa za sklenitev sporazuma. Opredelitev pristojnosti ni pomembna le zaradi določitve vlog, temveč še bolj zato, da nasprotni strani lahko na začetku pogajanj povemo, kakšne so naše pristojnosti.

saj so naposled dosegli dogovor o nujnosti čimprejšnjega sporazuma. Italijanska stran je v pooblastilu izhajala iz nesprejemljivih izhodišč, saj je njegovo vsebino vezala na Benetke in Dubrovnik, kar je pomenilo korak nazaj, saj je bila vsebina obeh srečanj različna. Pogajanja je skušala nadaljevati po enaki metodi dotlej neuspešnih pogovorov med Milesijem Ferrettijem in Perišičem. Ponovno so skušali širiti predmet pogajanj, kljub jugoslovanskim vztrajanjem na pogajanjih le o meji in vprašanjih v neposredni zvezi z njo. Italijanska stran je na kritiko odgovorila, da je bil namen predloženega pooblastila doseči le bolj elastičen mandat in da je v primeru jugoslovanskega nestrinjanja pripravljena pooblastilo popraviti. Porodil se je dvom, da italijanska stran spet taktizira, kar dokazuje Morova izjava o nujnem sodelovanju Farnesine. Glede paketne obravnave vprašanj so se lahko vezala nekatera sorodna jugoslovanska stran je zato zahtevala čas za premislek, Šnuderlu pa je bilo naročeno, naj odloži ponovno srečanje s Carbonejem.

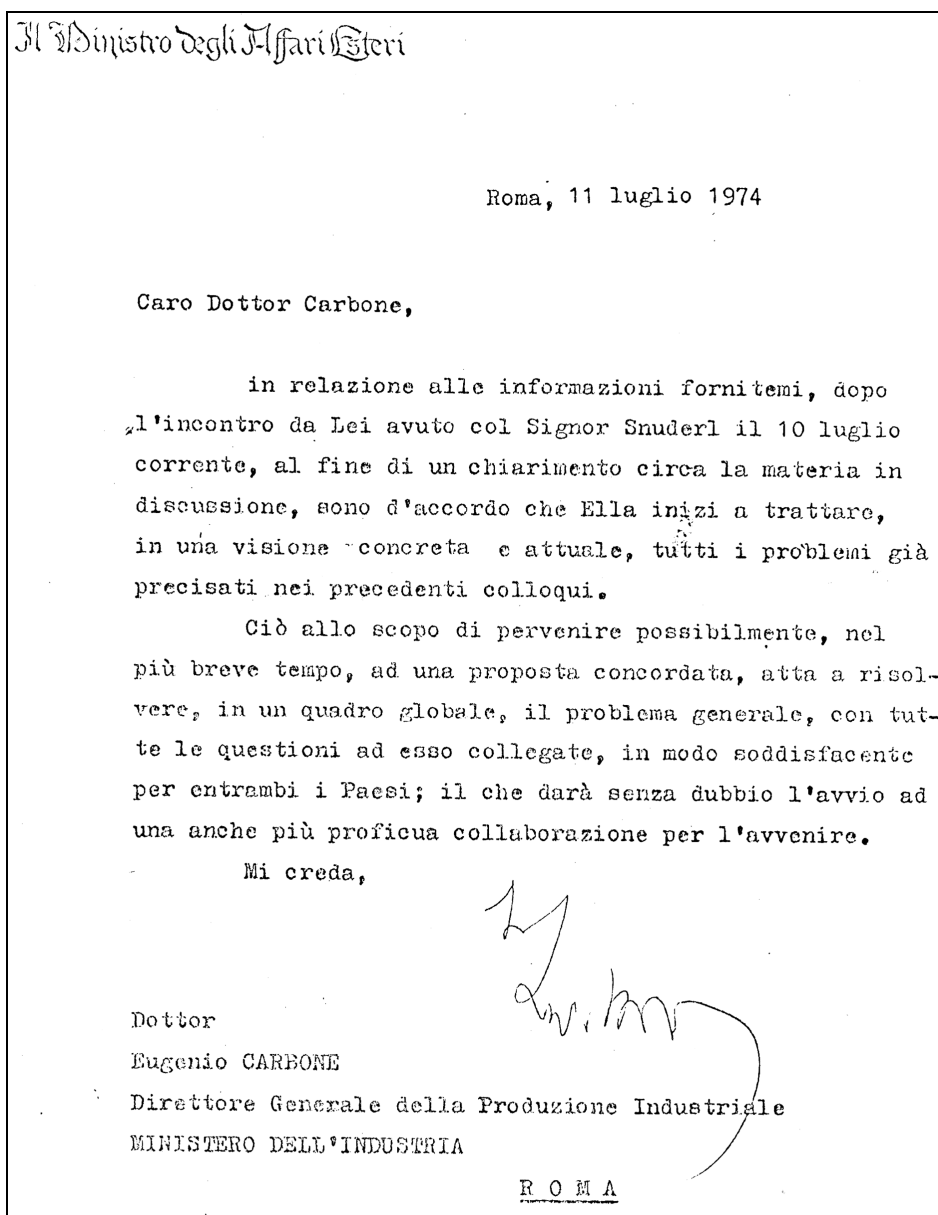
Bistvo analize dotedanjega pogajalskega procesa je bilo v spoznanju, da je italijanska stran vedno zaustavila začeto delo. Tudi ponujeno Morovo interpretativno pismo je bilo osebne narave in ni zagotavljalo, da bi ob predhodnem nesprejemljivem italijanskem pooblastilu obveljalo. Hkrati pa je tovrstno pismo zahtevalo jugoslovanski odgovor, kar bi lahko iz pravnega vidika italijanska stran izkoristila in pogajanja ponovno zaustavila (ABŠ, 7). Carbone je odkrito povedal, da bi nesprejetje italijanskega pooblastila povzročilo nepredvidene težave. Poudarjal je, da gre za pogajanja dveh političnih predstavnikov vlad obeh držav, kar je prvi primer v dotedanji pogajalski praksi obeh držav. Tudi v kasnejšem procesu pogajanj je Carbone v pogovorih na štiri oči pogosto razkril stališča najvišjih italijanskih predstavnikov, kar ni običajno v diplomatski praksi. Na ta način je povečeval zaupanje nasprotne strani. Tako naj bi bila Rumor in Andreotti kritična in jezna, ker je Moro prekršil dogovor o tajnosti in obvestil nekatere ljudi iz zunanega ministrstva. Sodelovanje Farnesine se mu je zdelo potrebno že zaradi arhivov, pri čemer bi disciplinsko zavezali udeležence k molčečnosti, zato slednji ne bi mogli škoditi pogajanjem. Po njegovem je bilo zadostno zagotovilo za uspešen zaključek pogajanj izbira Carboneja kot šefa delegacije ob sodelovanju nekaterih kadrov iz Farnesine. Mora so po dolgih prepričevanjih pripravili do drugačne držbe, vendar je bil kljub temu še vedno nepopustljiv glede prvotnih zahtev italijanske strani. Popustil pa naj bi zaradi pritiska v lastni stranki.

Primerjava zadnje različice italijanskega pooblastilnega pisma se v ničemer vsebinsko ne razlikuje od uradnega italijanskega pooblastila, ki ga je Carbone nato ob začetku pogajanj osebno prinesel na Strmol. Pismo ima glavo zunanjega ministrstva, podpisal ga je Moro

(AMM, 22; AMM, 23). Če bi ga primerjali z Medicijevim pooblastilom iz marca 1973, je razlika v tem, da je Medici za zagotovitev tajnosti pismo sam napisal na roko (AMM, 24). Tudi glede Morovega pooblastila je bilo obljubljeno, da ga bo slednji napisal izven zunanjega ministrstva. Pismo pa je natipkano in postavlja se vprašanje, če ga je res napisal sam. Tovrstni dvom je pripisati dejstvu, da je Moro nasprotoval popolni izključitvi zunanjega ministrstva tudi zaradi logistike.

Pot do končne odločitve sprejeti italijansko pobudo za pogajanja in premagati dvom v resnost njihovih namer se je tlakovala v drugi polovici julija, ko je potekalo več posvetovanj z najožjim političnim vodstvom, z nekaterimi člani zveznega predsedstva in predsednikom države Titom. Še pred končno odločitvijo je iz stikov pooblaščenca s Kardeljem in Kraigherjem razvidno, da je slovensko vodstvo začelo sodelovati pri pogajanjih. Od sredine julija 1974 je vse bolj razvidna napetost glede odločitve, pa tudi Kardeljev osebni vpliv pri končni odločitvi za sprejetje italijanske pobude. Do julija sta Šnuderl in Carbone v neformalnih pogovorih obdelala pet ključnih vprašanj: meje, industrijske cone, preostalega gospodarskega sektorja, politični del ter na koncu še vprašanje organizacije in dela. Glede meje so potrebne korekture na severu, sredini ter potrditev južne kot dokončne državne meje na področju cone B STO. Korekture so žepi po Morganovi črti, odstopanja od določil mirovne pogodbe, funkcionalnost v odnosu na interese prebivalstva. Sporno je vprašanje industrijske cone, ki jo Italijani potrebujejo iz gospodarskih razlogov in tudi kot politično optiko za tržaške razmere in bi jo želeli na ozemlju cone B STO. Gospodarski sektor je zajemal tudi vodno gospodarstvo, hidroenergetske možnosti, ekološki kompleks (zlasti kraške vode), obmejno trgovino, komunikacije in promet. Politični del se je nakazoval kot najtežji, saj Italijani niso hoteli slišati o prevzemanju določil LMOS niti za cono A STO, kaj šele za širitev na ostalo ozemlje, kjer živi slovenska manjšina. Manjšinsko vprašanje po italijanski interpretaciji ne prenese internacionalizacije, vsaka država se lahko samo obveže, da bo sprejemala in izvajala sodobna demokratična načela v zakonodaji in regulativi (ABŠ, 8).

Pooblaščenec je Kardelja prosil za posredovanje in predlagal, naj se čimprej prižge zelena luč za začetek pogajanj vsaj do konca julija, v prepričanju, da bodo uspešna (ABŠ, 9; ABŠ, 10). Odločilni pokazatelj o resnosti italijanskih namer je predstavljalo dejstvo, da do tedaj ni prišla nobena informacija niti v medijski prostor niti med strankarske vrste v Trstu. Prav tako so na italijanski strani izločili zunanje ministrstvo, ki je v preteklosti sprožalo zastoje, kar je jugoslovansko stran prepričalo, da verjetno tokrat mislijo resno. Odločitev, da se oba pogajalca lahko ponovno sestaneta in začneta delati, je Minić posredoval šele potem, ko je dobil potrebno soglasje v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu. Šnuderlu je s pooblastilom za pogajanja določil mandat,

**Sl. 2: Pooblastilo italijanskega zunanjega ministra Aldo Mora (AMM, 23).
Fig. 2: Authorisation of the Italian Foreign Minister Aldo Moro (AMM, 23).**

metodo dela in ga pooblastil za dajanje potrebnih nalog. Neposredno koordinacijo z Miničem je Šnuderl postavil kot osnoven pogoj, da je sploh sprejel delo pooblaščenca. V procesu pogajanj je dobil nalogo zagotoviti tajnost in s tem preprečiti nevarnost, da bi Italijani v primeru preboja informacij v javnost okrivili za neuspeh pogajanj jugoslovansko stran.

ZAKLJUČEK

Italijanska delegacija je prispela na Strmol 17. julija in tam ostala do 20. julija (ABŠ, 11). Dnevi bivanja na

Strmolu so pomenili končne priprave na začetek pogajanj. Odločitev jugoslovanskega državnega vrha je pomenila, naj v skladu s predhodno sprejeto jugoslovansko strategijo italijanska delegacija odide pred začetkom pogajanj še enkrat domov. Njihov odhod je sovpadal s kongresom stranke KD, ki je predstavljala gonilno silo za začetek in uspešen zaključek pogajanj. Jugoslovanska odločitev, da kljub dvomu v resnost dotedanjih italijanskih namer vendarle sprejme njihovo pobudo za vodenje zaupnih pogajanj, ki naj bi rešila odprta vprašanja, je bila dokončno sprejeta dne 18. julija 1974 na seji predsedstva Socialistične federativne republike

Jugoslavije (SFRJ) (AMM, 25). S tem so bile zaključene priprave na pogajanja, ki so tekle že vse od nastanka drugega kanala, ko sta se novembra 1972 prvič na italijansko pobudo v Piranu tajno srečala Carbone in Šnuderl. Vendar je v tem primeru šlo za pogajanja izven institucionalnih okvirov, ki ne morejo biti obravnavana po klasičnih kriterijih. Pravzaprav je bila večina odprtih vprašanj obravnavana že pred začetkom pogajanj. Šele

uporaba posebne oblike tajnih priprav in pogajanj izven običajnih diplomatskih okvirov je, z ustrezno izmenjavo pooblastil v juliju 1974, omogočila začetek pogajanj posebnih političnih pooblaščenecv na Strmolu. V letu 1975 so se pogajanja nadaljevala še v Dubrovniku in Strunjanu, po uradnem parafiranju v Beogradu so novembra podpisali sporazum v Osimu.

PREPARATIONS FOR THE OSIMO NEGOTIATIONS

Viljenka ŠKORJANEC

Grammar School Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4
e-mail: viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

SUMMARY

An analysis of archival material has shown the significance of the preparations for the negotiations that terminated in the acceptance of the Italian mandate and enabled the beginning of the negotiations for the subsequent Treaty of Osimo.

Following the 1954 Memorandum of Understanding, the Italian side used the legal aspect of the agreement as a pretext for stalling over the final resolution of the border delineation issue, claiming that the situation with Zone B of the Free Territory of Trieste was only temporary. Italy also asked for some minor corrections near the border already defined by the Paris Peace Treaty. In 1968, the events in Czechoslovakia and the advanced age of President Tito persuaded the Italian government to start tackling the open issues with Yugoslavia. In that year, the Italian foreign minister, Medici, proposed a package of eighteen items, which included the suggestion that the demarcation line defined by the Memorandum of Understanding become a state border with territorial provisions and which was accepted as a negotiation platform for further dialogue at the meeting of ministers Medici and Minić held in Dubrovnik in March of 1973. Here it is possible to observe a quality shift in the interstate relations and the negotiation process leading to the Treaty of Osimo. After several years of stalling, the Italian side had agreed that two mandataries be nominated in Dubrovnik in place of the previous experts, whose task would be the preparation of the draft of the final agreement. At the same time, Italy was given concrete deadlines for the fulfilment of its obligations. Alongside the official diplomatic channel the two ministers privately agreed on a special, parallel channel for secret negotiations of political mandataries as an alternative that would allow the negotiations to be continued should the likewise secret diplomatic negotiations fail to progress. The political leadership of Italy, especially the Christian Democracy party wanted to use this other channel to establish a direct dialogue parallel to the state relations directed by official diplomacy. The Italian suggestion for negotiations outside the institutional frameworks, when the states precluded from negotiations the respective foreign ministries, eventually proved the only real possibility for arriving at an agreement. The diplomatic negotiations ended towards the end of 1973 without any success. At that time the other channel was not quite active yet, all respective developments having come to a yearlong standstill soon after the establishment of the latter. After several poignant diplomatic notes and President Tito's Sarajevo speech, Andreotti, in his speech held in Udine in May, 1974, announced Italy's intention to reach an appropriate agreement with Yugoslavia. In view of the forthcoming Conference on Security and Co-operation in Europe to be held in Helsinki and the fundamental principle concerning the finality of state borders, the leadership of Christian Democracy estimated that an unsolved border issue was compromising global Italian politics. Following a correction to the Italian mandate and the arrival of the Italian delegation at Strmol in July, 1974, the Yugoslav side accepted the Italian proposal of negotiations between special political mandataries. This ended the preparations for the negotiations that successfully concluded with the signing of a treaty in Osimo.

Key words: Yugoslav-Italian relations, preparations, negotiations, diplomacy, parallel channel

VIRI IN LITERATURA

- AVŠ, 1** – Arhiv Viljenke Škorjanec (AVŠ). Pismo Miloša Minića Viljenki Škorjanec. Beograd, 7. 9. 2001.
- AVŠ, 2** – AVŠ, Pismo Miloša Minića Viljenki Škorjanec. Beograd, 26. 12. 2002.
- AMM, 1** – Arhiv Miloša Minića (AMM). Predlog platforme za susret p. predsednika SIV-a i saveznog sekretara za inostrane poslove sa italijanskim ministrom inostranih poslova Medičijem 19. 3. 1973, SSIP, poverljivi dokument broj 442263, 2. 3. 1973.
- AMM, 2** – AMM, Promemoria – italijanski projekt teksta konačnog Sporazuma o granici iz 1965 (nepodpisan).
- AMM, 3** – AMM, Opšta linija za eventualni globalni sporazum o otvorenim pitanjima između Italije i Jugoslavije, tajno, prilog 1, Rim, 3. 10. 1968.
- AMM, 4** – AMM, Jugoslovensko-italijanski odnosi i neka otvorena pitanja budućeg razvoja, SSIP, poverljivi dokument br. 442263/IIU, 25. 12. 1972.
- AMM, 5** – AMM, Državni sekretarijat za inostrane poslove, II uprava, strogo poverljivo 50/70, Rim, 21. 11. 1970.
- AMM, 6** – AMM, Jugoslovensko-italijanski odnosi i neka otvorena pitanja budućeg razvoja - rezime (nedatiran).
- AMM, 7** – AMM, Zajednički izveštaj grupe četvorice ministrima inostranih poslova Socijalističke federativne republike Jugoslavije i italijanske Republike, sačinjeno u Rimu, 24. 1. 1973.
- AMM, 8** – AMM, Nacrt jednog zajedničkog završnog izveštaja "Grupe 4", Prilog 1, 25. 12. 1972.
- AMM, 9** – AMM, Nacrt izveštaja za SIV o susretu podpredsednika Saveznog izvršnog veća i saveznog sekretara za inostrane poslove M. Minića sa italijanskim ministrom inostranih poslova G. Medičijem 19. i 20. 3. u Dubrovniku.
- AMM, 10** – AMM, Nacrt "Platforme" (nedatiran, nepodpisan).
- AMM, 11** – AMM, Intesa sulla piattaforma (nedatiran, nepodpisan).
- AMM, 12** – AMM, Progetto di "Piattaforma" italiana, 19. 3. 1973.
- AMM, 13** – AMM, Zvonko Perišić: Zabeležka o razgovoru SSS Z. Perišića s ambasadorom G. L. Milesi-Ferrettijem, 20. 12. 1973 u Beogradu, Kabinet SSS dr. Z. Perišića, str. pov., 24. 12. 1973.
- AMM, 14** – AMM, Zvonko Perišić, "Po naredjenju zamjenika saveznog sekretara a na zahtev saveznog sekretara dajem sledeću Izjavu", str. pov. br. 73/74, Beograd, 8. 3. 1974.
- AMM, 15** – AMM, Zvonko Perišić: Informacija. Kabinet savetnika SS dr. Zvonka Perišića, str. pov. br. 120, Beograd, 15. 10. 1973.
- AMM, 16** – AMM, Stenografske beleške sa sastanka održanog u Kabinetu saveznog sekretara za inostrane poslove druga Miloša Minića o Italiji, 11. 1. 1974 u 9h, Stenogram kolegija SS o Italiji, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, str. pov., stenografisala Tea Toš.
- AMM, 17** – AMM, Zabeležka o razgovoru druga M. Minića sa ministrom inostranih poslova Italije A. Morom, 28. 9. 1974 u New Yorku.
- AMM, 18** – AMM, Šifrovani telegram, SFRJ, SSIP, strogo poverljivo, šalje kabinet ZSS (pomoćnik zveznega sekretarja Petrić), broj 49762, 28. 2. 1974, Ambasadi SFRJ – Rim, drugu Pavićeviću.
- AMM, 19** – AMM, Zaključci sa sastanka održanog kod PP SIV i SS M. Minića 4. 6. 1974. O našem praktičnom postavljanju prema Italiji u narednom periodu. Interni delovni dokument brez glave, naslovnika in podpisnika.
- AMM, 20** – AMM, Pooblastilo zunanjega ministra SFRJ Miloša Minića Borisu Šnuderlu z dne 21. 6. 1974.
- AMM, 21** – AMM, Pooblastilo italijanskoga zunanjega ministra Alda Mora Eugeniju Carboneju z dne 27. 6. 1974.
- AMM, 22** – AMM, Tekst pisma koje će biti predloženo za podpis A. Moro-u (nedatiran).
- AMM, 23** – AMM, Pooblastilo italijanskoga zunanjega ministra Alda Mora Eugeniju Carboneju z dne 11. 7. 1974.
- AMM, 24** – AMM, Rokopisno pooblastilo italijanskoga zunanjega ministra Giuseppeja Medicija pooblašćencu Eugeniju Carboneju z glavo italijanskoga zunanjega ministarstva z dne 14. 3. 1973.
- AMM, 25** – AMM, Stenografske beleške sa 18. sednice Predsedništva Socijalističke Federativne republike Jugoslavije, održane 23. 12. 1974 u 10.00 časova na Brionima, državna tajna (podčrtano), stenografisala Tea Toš.
- ABŠ, 1** – Arhiv Borisa Šnuderla (ABŠ). Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 19. 5. 1974 u Piranu, Ljubljana, 20. 5. 1974.
- ABŠ, 2** – ABŠ, Beleška o razgovoru člana SIV-a B. Šnuderla sa g. Ducci-em, generalnim direktorom u MIP-u Italije, 5. 12., Savezno izvršno veće, Kabinet B. Šnuderla, pov. br. 97, 6. 12. 1973.
- ABŠ, 3** – ABŠ, Beleška o razgovoru B. Šnuderla, člana SIV-a sa W. Maccottom, ambasadorom Italije, 28. 3., Savezno izvršno veće, Kabinet B. Šnuderla, pov. br. 109, 29. 3. 1974, Beograd.
- ABŠ, 4** – ABŠ, Uvodna rokopisna beleška z alinejama, dodana k dokumentu Informacija pooblašćenca o razgovoru sa Carbonejem 19. 5. 1974.
- ABŠ, 5** – ABŠ, Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 2. 6. u Piranu, Beograd, 3. 6. 1974.
- ABŠ, 6** – ABŠ, Pismo Miloša Minića Borisu Šnuderlu, 6. 6. 1974.
- ABŠ, 7** – ABŠ, Novak Pribićević: Zabilježka drugu Borisu Šnuderlu, Beograd, 2. 7. 1974.
- ABŠ, 8** – ABŠ, Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 9. 7. u Beogradu, Beograd, 10. 7. 1974.
- ABŠ, 9** – ABŠ, Pismo Borisa Šnuderla Edvardu Kardelju, Beograd, 15. 7. 1974.
- ABŠ, 10** – ABŠ, Priloga pooblašćenca h Kardeljevemu pismu z dne 15. 7. 1974.

- ABŠ, 11** – ABŠ, Boris Šnuderl: Informacija o razgovoru sa dr. E. Carbone-om 17. 7. 1974, Ljubljana, 17. 7. 1974.
- ABŠ**, Delovni dnevni zapiski pooblaščenca 1973–1974.
- Benčina, D., Simoniti, I. (1994)**: Mednarodne organizacije – priročnik in vodnik. Ljubljana, DZS.
- Broz Tito, J. (1974)**: Govor predsednika Tita v Sarajevu, 15. 4. 1974: Odločen odgovor naših narodov na revanšistične poskuse Italije. V: Spoljnopolitička dokumentacija, 1974, 2. Izdanje Instituta za medžunarodnu politiku i privredu. Beograd, Institut za medžunarodnu politiku i privredu 87–92.
- Fisher, R., Ury, W. (1998)**: Kako doseči dogovor: umetnost pogajanja. Zbirka Manager. Ljubljana, Gospodarski vestnik.
- Kavčič, B. (1996)**: Spretnost pogajanja. Kranj, Založba moderna organizacija.
- Kissinger, H. (1979)**: White House Years. Boston, Little Brown.
- Kissinger, H. (1994)**: Diplomacy. New York, Simon & Schuster.
- Lebec, É. (1997)**: Histoire secrète de la diplomatie Vaticane. Paris, Editions Albin Michel.
- Morghenthau, H. (1995)**: Politika med narodi: borba za moč in mir. Ljubljana, DZS.
- Murko, I. (1981)**: Mesto in vloga SR Slovenije v mednarodnih odnosih I. Preliminarno delno poročilo I, II. Ljubljana, FSPN, Raziskovalni inštitut, Center za proučevanje mednarodnih odnosov.
- Nečak, D., Repe, B. (2003)**: Oris sodobne obče in slovenske zgodovine. Učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Petrič, E. (1974)**: Sence preteklosti. Teorija in praksa, I, 11, 1974, 4. Ljubljana, 360–372.
- Pirjevec, J. (1985)**: Tržaški voz. O zgodovinskih dogodkih in političnem razvoju v letih 1945–1980. Trst, ZTT.
- Pirjevec, J. (1995)**: Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Založba Lipa.
- Pirjevec, J. (2000)**: Italija in Slovenci. V: Marko Kosin: Začetki slovenske diplomacije z Italijo 1991–1996. Ljubljana, FDV, 324–348.
- Režek, M. (1999)**: Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana: odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949–1953. Zgodovinski časopis, 53, 1999, 3. Ljubljana, 367–390.
- Russett, B., Starr, H. (1996)**: Svetovna politika: izbira možnosti. Ljubljana, FDV.
- Škorjanec, V. (2000)**: Tajna pogajanja o sporazumni določitvi meddržavne meje med Jugoslavijo in Italijo – Analiza priprav. Specialistično delo iz mednarodnih odnosov. Ljubljana, FDV.
- Škorjanec, V. (2001)**: Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973. Zgodovinski časopis, 55, 2001, 3–4. Ljubljana, 465–487.
- Škorjanec, V. (2003)**: Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973. Zgodovinski časopis, 57, 2003, 1–2. Ljubljana, 147–162.
- Škorjanec, V. (2005)**: Jugoslovansko-italijanska pogajanja v letih 1974–1975 o določitvi meddržavne meje (Osimo). Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Vrhunec, M. (2001)**: Šest let s Titom (1967–1973). Ljubljana. Založba Laser Print.